

Η δημιουργία μηχανισμών πρόνοιας ως βάση για την ανάπτυξη της εαμικής αντιστασιακής δράσης στην Αθήνα

του Μενέλαου Χαραλαμπίδη

Κατά τη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου σε όλες τις κατεχόμενες από τις δυνάμεις του Άξονα ευρωπαϊκές χώρες, η τρομοκρατία, οι καταναγκασμοί και οι περιορισμοί της στρατιωτικής κατοχής έθεσαν σε δοκιμασία τις κοινωνίες. Τα αντιστασιακά κινήματα που εμφανίστηκαν στην Ευρώπη, είχαν διττό στόχο: να συμβάλουν στον αγώνα των συμμαχικών δυνάμεων δημιουργώντας εστίες αντίστασης στα μετόπισθεν του εχθρού και παράλληλα να στηρίζουν τις δοκιμαζόμενες κατεχόμενες κοινωνίες.

Αν και στις περισσότερες από τις κατεχόμενες μεγάλες πόλεις της Ευρώπης το επισιτιστικό υπήρξε ένα από τα σημαντικότερα προβλήματα που αντιμετώπισε ο πληθυσμός, στην Αθήνα μετατράπηκε σε πρωτοφανή ανθρωπιστική κρίση, στοιχίζοντας τη ζωή σε περίπου 45.000 ανθρώπους. Πριν ακόμη από την εφαρμογή της Τελικής Λύσης που οδήγησε στην εξόντωση εκατομμυρίων Εβραίων, η ελληνική κοινωνία ήταν η πρώτη που αντιμετώπισε τον εφιάλτη της βιολογικής εξόντωσης λόγω του κατοχικού λιμού το χειμώνα του 1941. Η συλλογική τραυματική εμπειρία του λιμού καθόρισε σε μεγάλο βαθμό την ανάπτυξη του αντιστασιακού κινήματος.

Ο λιμός ως αφετηρία της εαμικής αντιστασιακής δράσης στην Αθήνα

Ο λιμός αποτελεί την αφετηρία της ανάπτυξης του αντιστασιακού κινήματος στην πρωτεύουσα, τόσο λόγω του ότι εκδηλώθηκε πολύ νωρίς, έξι μόλις μήνες μετά την κατάληψη της πόλης, όσο κυρίως διότι αποτέλεσε τη μεγαλύτερη απειλή για τον πληθυσμό της. Η περίοδος του λιμού έθεσε σε σκληρή δοκιμασία την κοινωνική συνοχή, καθώς η απειλή του θανάτου οδηγούσε τους ανθρώπους σε όλο και πιο πρωτόγονες ψυχικές στάσεις. Τα συγγενικά και φιλικά δίκτυα αν και ενεργοποιήθηκαν στην προσπάθειά τους να αντιμετωπίσουν τον κίνδυνο του θανάτου από την πείνα, δοκιμάστηκαν σκληρά κατά τη διάρκειά του. Στις περισσότερες περιπτώσεις, από ένα σημείο και μετά, η αντιμετώπιση του λιμού ήταν προσωπική υπόθεση. Ένα απόσπασμα από το εξαιρετικό έργο τεσσάρων νευρολόγων-ψυχιάτρων για την περίοδο της Κατοχής, που εκδόθηκε το 1947, ερμηνεύει τις επιπτώσεις που είχε ο λιμός στην ψυχολογία των κατοίκων της πόλης:

«Κάτω από τις συνθήκες αυτές (πείνα, τρομοκρατία) με την έντονη θυμική φόρτιση και την ελαττωματική λειτουργία του γνωστικού ρόλου της συνείδησης, η προσωπικότητα οπισθοδρομούσε. Η θυμική και η ενστικτώδικη ζωή έβγαινε στην επιφάνεια και κυριαρχούσε. Η σκέψη, σα σύνθεση των πιο εξελιγμένων διανοητικών στοιχείων, υποχωρούσε μπροστά σε μια πρωτόγονη σκέψη, σε μια δράση, που βασιζόταν στην άμεση ικανοποίηση των αναγκών. Η αποσύνθεση αυτής της ανώτερης, λιγότερο οργανωμένης, ψυχικής λειτουργίας, προκαλούσε την ανάδυση της προλογικής, συναισθηματικής σκέψης, μ' όλες της τις συνέπειες. Έτσι είδαμε να ξαναφαίνονται οι πιο χαμηλές εγωιστικές τάσεις.»¹

Ο λιμός κατέχει κεντρική θέση στο κομβικό ζήτημα της σχέσης που συνέδεε την οργανωμένη Αντίσταση με την υπόλοιπη κοινωνία. Τον χειμώνα του 1941-42, περίοδο όπου οι αντιστασιακές οργανώσεις βρίσκονταν στα πρώτα στάδια συγκρότησής τους, η οργανωμένη Αντίσταση δεν είχε ακόμη αποκτήσει τις απαραίτητες προσβάσεις στο κοινωνικό σύνολο. Το «άνοιγμα» των αντιστασιακών οργανώσεων στην υπόλοιπη κοινωνία δεν μπορούσε να υλοποιηθεί σ' ένα περιβάλλον απόλυτης τρομοκρατίας και έντονης απαισιοδοξίας λόγω των συνεχών επιτυχιών των δυνάμεων του Άξονα στα μεγάλα μέτωπα του πολέμου. Σε αυτό το χρονικό σημείο, η εμπειρία του λιμού υπήρξε καταλυτική για τη μετέπειτα ανάπτυξη του αντιστασιακού κινήματος στην Αθήνα. Ήταν η εμπειρία που οδήγησε, πολύ νωρίς, μια μειοψηφία της δοκιμαζόμενης κοινωνίας στην επιλογή της στράτευσης. Παράλληλα όμως, η τρομοκρατία του λιμού εγκυμονούσε τον κίνδυνο της πλήρους αδρανοποίησης του μεγαλύτερου μέρους της κοινωνίας και της εμπλοκής του στα όλο και διευρυνόμενα δίκτυα της μαύρης αγοράς, στο καθεστώς πλήρους παρανομίας που επιβλήθηκε μετά τη στρατιωτική κατάληψη της πόλης. Συνεπώς μπορεί η Αντίσταση να καρπώθηκε, λόγω του λιμού, ένα τμήμα της κοινωνίας, όμως παράλληλα υπήρχε ο κίνδυνος να «χάσει» την πλειοψηφία της. Αυτό ακριβώς το πρόβλημα καθόρισε την πολιτική του ΕΑΜ τον πρώτο χρόνο της Κατοχής, η οποία έλαβε τη μορφή της προσπάθειας μετατροπής του ατομικού αγώνα της επιβίωσης σε συλλογικό αντιστασιακό αγώνα.

Το ΕΑΜ ήταν η μοναδική από τις αντιστασιακές οργανώσεις που είχε εξαρχής ως στόχο τη δημιουργία ενός μαζικού αντιστασιακού κινήματος, καθώς πέρα από την κοινή επιδίωξη όλων των αντιστασιακών οργανώσεων, της συμβολής στην απελευθέρωση της χώρας, το ΕΑΜ αποσκοπούσε στην ανατροπή της προπολεμικής πολιτικής και κοινωνικής πραγματικότητας. Οι εαμικές οργανώσεις συνειδητοποίησαν πολύ νωρίς, ότι η ανάπτυξη του αντιστασιακού κινήματος δεν μπορούσε να επιτευχθεί, εάν πρώτα δεν αντιμετωπιζόταν το επισιτιστικό ζήτημα. Η ίδια η πραγματικότητα έδειχνε ότι όσο διαρκούσε η ανθρωπιστική κρίση, η διαθεσιμότητα της κοινωνίας για ανάληψη αντιστασιακής δράσης ήταν εξαιρετικά περιορισμένη. Συνεπώς, ο πρώτος στόχος που έθεσε το ΕΑΜ ήταν η μετατροπή του ατομικού χαρακτήρα που είχε λάβει ο αγώνας της επιβίωσης, σε συλλογικό. Όλες οι μεμονωμένες και αποσπασματικές στρατηγικές επιβίωσης που επινοήθηκαν από τους λιμοκτονούντες Αθηναίους, έπρεπε να μετασχηματιστούν σε συστηματική και οργανωμένη δράση με στόχο την επιβίωση του λαού. Η στρατηγική που επέλεξε το ΕΑΜ ήταν η μετατροπή του επισιτιστικού ζητήματος από εμπόδιο σε μοχλό ανάπτυξης του αντιστασιακού αγώνα. Η δημιουργία των εαμικών προνοιακών μηχανισμών και ο τρόπος δράσης τους, οδήγησε στην ταυτόχρονη επίλυση των δύο μεγάλων ζητημάτων: στην επιβίωση του πληθυσμού και στη δημιουργία του απαραίτητου, για την ανάπτυξη του αντιστασιακού αγώνα, συλλογικού πνεύματος.

Η ανάγκη για τη δημιουργία προνοιακού τύπου μηχανισμών αμέσως μετά την κατάληψη της πρωτεύουσας ήταν επιτακτική. Δεν είναι τυχαίο ότι η πρώτη εαμική οργάνωση, πριν ακόμη και από την ίδρυση του ΕΑΜ, ήταν αυτή της Εθνικής Αλληλεγγύης.² ΠΑΡΑΠΟΜΠΗ Η Ε. Α., όπως και όλες οι εαμικές οργανώσεις, βασίστηκε στην εμπειρία των προπολεμικών κομμουνιστών και συγκεκριμένα στην τεχνογνωσία που αυτοί είχαν αποκτήσει στη δημιουργία οργανώσεων σε καθεστώς παρανομίας. Η Ε. Α. βασίστηκε στην εμπειρία της προπολεμικής οργάνωσης «Εργατική Βοήθεια», που είχε ως έργο τη συλλογή ρούχων, τροφίμων και χρημάτων για τους φυλακισμένους και εξόριστους κομμουνιστές. Πολύ σύντομα η Ε. Α. δημιούργησε αναρίθμητα δίκτυα ανθρώπων, οι οποίοι εντόπιζαν, μετέφεραν, έκρυβαν και διένεμαν κάθε είδους αγαθών πρώτης ανάγκης σε ευπαθείς

κοινωνικές ομάδες, όπως φυλακισμένοι, φυματικοί και ανάπηροι.

Η δράση της Ε. Α. ήταν πολυεπίπεδη και σωτήρια για ένα μεγάλο τμήμα του δοκιμαζόμενου πληθυσμού της πόλης. Ένα από τα χαρακτηριστικότερα παραδείγματα ήταν η δημιουργία Καταφυγίου Επειγούσης Περιθάλψεως το 1941 στη Νέα Σμύρνη από τον Ιατρικό Σύλλογο Αθηνών, με την πρωτοβουλία τριών γιατρών, μελών της Ε. Α. Στην οδό Ελ. Βενιζέλου, πάνω στην κεντρική πλατεία της Νέας Σμύρνης, εθελοντές γιατροί και νοσοκόμοι, παρείχαν πολύτιμες υπηρεσίες στους δοκιμαζόμενους κατοίκους, προμηθευόμενοι πολλές φορές φάρμακα και τρόφιμα απευθείας από τον Ελληνικό Ερυθρό Σταυρό.³

Η τακτική της Ε. Α. ήταν να συγκροτεί ομάδες που λειτουργούσαν ως συντονιστές στο έργο ήδη υπάρχοντων συλλογικοτήτων. Έτσι, η δράση της Ε. Α. δημιουργούσε συγκοινωνούντα δοχεία σε οργανωτικό επίπεδο, συνδέοντας συλλογικότητες όπως ο Ιατρικός Σύλλογος Αθηνών, οι πρόσκοποι, αθλητικά και πολιτιστικά σωματεία, σε κοινές δράσεις στον αγώνα για την επιβίωση του πληθυσμού. Αυτό το εκτεταμένο δίκτυο συλλογικοτήτων που συνδέονταν μέσω της Ε. Α., αποτέλεσε τη βάση για τη δημιουργία του συλλογικού πνεύματος το οποίο ήταν απαραίτητο για την ανάπτυξη του αντιστασιακού αγώνα.

Η ανάπτυξη προνοιακών μηχανισμών δεν ήταν αποκλειστικό έργο της Ε. Α. ούτε περιορίστηκε στις συνοικίες της πόλης. Ένα ακόμη δραστήριο δίκτυο αλληλεγγύης στήθηκε στα εκπαιδευτικά ιδρύματα. Η ανάγκη υποστήριξης των φτωχών φοιτητών και κυρίως αυτών από την επαρχία που είχαν ουσιαστικά αποκλειστεί στην Αθήνα, οδήγησε τα μέλη του ΕΑΜ Νέων και της ΟΚΝΕ στη δημιουργία νέων φοιτητικών συλλόγων ή στην ανάληψη του ελέγχου όσων βρίσκονταν ήδη σε λειτουργία, με κύριο έργο την επίλυση του επισιτιστικού προβλήματος των φοιτητών. Το τελευταίο τρίμηνο του 1942, μέσα από την ενεργοποίησή τους στον Εκπολιτιστικό Όμιλο του Πανεπιστημίου (ΕΟΠ), στο Σύλλογο Επαρχιωτών Φοιτητών (ΣΕΦ), στο Ταμείο Απόρων Φοιτητών (ΤΑΦ), στους συνεταιρισμούς του Πανεπιστημίου και στο φοιτητικό συσσίτιο, τα 118 μέλη της ΟΚΝΕ και τα 74 του ΕΑΜ Νέων κινητοποιούσαν 4.700 φοιτητές και φοιτήτριες.⁴

Ένα ακόμη από τα πολλά πεδία ανάπτυξης της προνοιακής πολιτικής του ΕΑΜ, ήταν αυτό της δημιουργίας προμηθευτικών συνεταιρισμών. Και σε αυτή την περίπτωση, μέλη των εαμικών οργανώσεων καλυπτόμενα πίσω από τις νόμιμες συνδικαλιστικές κινητοποιήσεις στους χώρους εργασίας προς αντιμετώπιση του επισιτιστικού προβλήματος, δημιούργησαν τις απαραίτητες συλλογικότητες για την ανάπτυξη της αντιστασιακής δράσης. Την περίοδο της Κατοχής ιδρύθηκαν εκατοντάδες προμηθευτικοί συνεταιρισμοί που είχαν ως στόχο την πρόσβαση σε διατροφικά και άλλα προϊόντα με το μικρότερο δυνατό κόστος για τα μέλη τους, ενώ πολλοί από αυτούς διοργάνωναν και συσσίτια. Η δράση των συνεταιρισμών αποτελούσε μια απάντηση των υποσιτιζόμενων Αθηναίων απέναντι στην κερδοσκοπία των μεγαλομαραγοριτών. Όσο επεκτείνονταν οι συνεταιρισμοί, τόσο μεγαλύτερες ποσότητες της διαθέσιμης παραγωγής διοχετεύονταν μέσω αυτών στο κοινό, μειώνοντας έτσι τις ποσότητες που διακινούνταν μέσω της μαύρης αγοράς και άρα τις ευκαιρίες κερδοσκοπίας. Στις 13 Ιανουαρίου 1942, ο Γεράσιμος Λουκάτος αγόρασε μέσω του Συνεταιρισμού του Ταμείου Συντάξεως και Αυτασφάλισης Υγειονομικών, λάδι προς 1.250 δρχ την οκά, την περίοδο που στη μαύρη αγορά αυτό κόστιζε περίπου 2.500 δρχ, το ένα τρίτο δηλαδή του μηνιαίου μισθού του που ανέρχονταν σε 6.500 δρχ. ⁵

Λαϊκές Επιτροπές. Η εξέλιξη του προνοιακού χαρακτήρα του εαμικού αντιστασιακού αγώνα

Κομβικής σημασίας εξέλιξη για την ανάπτυξη του προνοιακού χαρακτήρα της αντιστασιακής δράσης του ΕΑΜ, ήταν η έναρξη των συστηματικών αφίξεων των πλοίων του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού που μετέφεραν ανθρωπιστική βοήθεια από το καλοκαίρι του 1942. Το γεγονός αυτό άλλαξε τον χαρακτήρα της δράσης γύρω από το επισιτιστικό. Δεδομένου ότι πλέον υπήρχε απόθεμα τροφίμων στην πόλη, ο αγώνας στράφηκε όχι τόσο στον εντοπισμό τους, όσο στη διεκδίκηση της δίκαιας διανομής τους, κάτι που οδήγησε στην πολιτικοποίηση του αγώνα για την επιβίωση. Η σταδιακή ύφεση του λιμού, κάτι που επέτρεψε στους Αθηναίους να σκεφτούν και για άλλα πράγματα πέρα από την επιβίωση, και η δημιουργία ενός είδους κανονικότητας στις στρεβλές συνθήκες της στρατιωτικής κατοχής, διαμόρφωσε νέα δεδομένα για τον αντιστασιακό αγώνα.

Από το δεύτερο εξάμηνο του 1942 και συστηματικότερα το 1943, το επόμενο στάδιο ανάπτυξης της προνοιακής πολιτικής του ΕΑΜ ήταν η δημιουργία Λαϊκών Επιτροπών σε κάθε συνοικία, χώρο εργασίας και εκπαιδευτικό ίδρυμα. Ήδη από το καλοκαίρι του 1942, συνεχείς ήταν οι εκκλήσεις στον παράνομο εαμικό Τύπο προς την κατεύθυνση αυτή. Χαρακτηριστικά είναι όσα αναφέρονται στην παράνομη εφημερίδα Γυναικεία Δράση τον Ιούνιο του 1942:

«Καλούμε όλους όσοι έχουν τη σωματική και την ψυχική δύναμη, όσοι διαθέτουν υλικά μέσα ή και μόνο πνευματικά εφόδια, όσοι έχουν πείρα κοινωνικής εργασίας [...] να γίνουν τα νέα στελέχη αυτού του στρατού [...] και να σχηματίσουν σε κάθε συνοικία μια «λαϊκή επιτροπή σωτηρίας». Κάθε επιτροπή θα φροντίσει να μαζέψει μέσα της και γύρω της όλα τα ζωντανά στοιχεία της συνοικίας, γιατρούς, δικηγόρους, επαγγελματίες, δασκάλους, νοσοκόμους, εργαζόμενες [...] Αυτοί [...] θ' απαιτήσουν ομαδικά και έντονα απ' την Κυβέρνηση και το Δήμο 1) να βρουν οπωσδήποτε και να δώσουν σαπούνη 2) ν' αδειάσουν τους βόθρους, να καθαρίσουν τις αυλές και τα οικόπεδα, να μεταφέρουν και να διανέμουν ταχτικά νερό στις μακρινές συνοικίες 3) να επιτάξουν τα λαϊκά λουτρά ή να φτιάξουν πρόχειρα λαϊκά λουτρά και πλυντήρια, 4) να περιφέρουν κλιβάνους στις συνοικίες για την απολύμανση [...]»⁶

Οι Λαϊκές Επιτροπές υπήρξαν το χαρακτηριστικότερο παράδειγμα της πρακτικής που χρησιμοποίησε το ΕΑΜ για να επεκταθεί στην κοινωνία. Αναθέτοντας αποφασιστικές αρμοδιότητες σε άτομα υπεράνω υποψίας (αστυνομικούς, ιερείς, ανώτατους δημοσίους υπαλλήλους, γιατρούς) το ΕΑΜ πέτυχε να καλύψει την παράνομη δράση τους πίσω από νόμιμες διαδικασίες και παράλληλα να εισάγει νέες αντιλήψεις συλλογικής δράσης χωρίς ν' ανατρέψει βίαια τις προϋπάρχουσες δομές. Σύντομα, στο πολιτικό και διοικητικό κενό που προκλήθηκε από τη στρατιωτική κατοχή και την κατάρρευση του κρατικού μηχανισμού, οι επιτροπές αυτές μετασχηματίστηκαν σε φορείς τοπικής αυτοδιοίκησης, υποκαθιστώντας τις τοπικές δημοτικές αρχές που υπολειπορούσαν. Μια από αυτές τις επιτροπές δημιουργήθηκε τον Οκτώβριο του 1943 στον Υμηττό, όπως προκύπτει από την ανακοίνωση της παράνομης τοπικής εφημερίδας Λεύτερος Υμηττός:

«Με πρωτοβουλία των εφέδρων μας δημιουργήθηκε «Συνοικιακή επιτροπή κοινωνικής προνοίας». Πρόσωπα κύρους όπως οι Παπάδες της ενορίας μας, ο Σταθμάρχης του Αστυνομικού Τμήματος και πολλοί άλλοι ευηπόληπτοι κάτοικοι της Συνοικίας μας απαρτίζουν την Λαϊκήν αυτή επιτροπή, που καθώς μαθαίνουμε θα καταπιασθή για την επίλυση των τοπικών μας ζωτικών ζητημάτων όπως για την επέχταση των συσσιτίων κ.τ.λ.»⁷

Μέσα από αυτές τις Επιτροπές, το ΕΑΜ παρουσιαζόταν ως διανομέας αρμοδιοτήτων σε τοπικό επίπεδο, γεγονός που ενίσχυε την εξουσία του. Η τοποθέτηση ιερέων, αστυνομικών,

δασκάλων, δικηγόρων κ.α. στις Λαϊκές Επιτροπές, διασκέδαζε τους φόβους όσων έβλεπαν την κομμουνιστική απειλή πίσω από το ΕΑΜ, αλλά κυρίως έδειχνε στην πράξη ότι η μετάβαση στη νέα πολιτική πραγματικότητα μετά τον πόλεμο, μπορούσε να γίνει χωρίς αποκλεισμούς.

Η σύσταση Λαϊκών Επιτροπών σε κάθε συνοικία της Αθήνας οδήγησε σε ένα άτυπο μεταξύ τους ανταγωνισμό, κάτι που πιστοποιούσε την επιτυχία του εαμικού εγχειρήματος. Σε άρθρο της παράνομης εφημερίδας Λεύτερος Υμηττός, εγκαινιάει η τοπική επιτροπή για αδράνεια σε σχέση με το έργο που επιτελούσαν οι αντίστοιχες των γειτονικών συνοικιών:

«Ενώ η Συνοικιακή Επιτροπή Παγκρατίου είναι έτοιμη να φύγει για την επαρχία με το σκοπό να φέρη λάδι και τρόφιμα. Ενώ η Συνοικιακή Επιτροπή Νέας Ελβετίας έχει δώσει τόσες και τόσες λύσεις στα τοπικά τους ζητήματα, ενώ ο Κοπανάς διανέμει καθημερινά 100 οκάδες ψωμί με το δελτίο και βοήθησε πολλούς απόρους. Η Συνοικιακή μας επιτροπή, δεν κατόρθωσε ακόμη να λύση τη διανομή των σιγαρέττων. Νομίζουμε ότι τα μέλη της πρέπει να δραστηριοποιηθούνε ακόμη περισσότερο και να μην χάνουν τον καιρό τους σε συνεδριάσεις.»⁸

Η μετατροπή των αυτοσχέδιων πρακτικών επιβίωσης των πρώτων μηνών της Κατοχής, σε εαμικούς θεσμούς, που αντικατέστησαν τις δημοτικές και κρατικές αρχές σε τοπικό επίπεδο, δύο χρόνια αργότερα, υπήρξε αποτέλεσμα του περάσματος από την αυτενέργεια στη συντονισμένη αντιστασιακή δράση. Οι Λαϊκές Επιτροπές αποτέλεσαν πεδίο πολιτικών διεργασιών ανάμεσα στα κατώτερα και μεσαία κοινωνικά στρώματα. Στις συνελεύσεις, τις κοινές εξορμήσεις για την ανεύρεση τροφίμων και στις παραστάσεις σε διάφορα υπουργεία και υπηρεσίες, εργάτες, υπάλληλοι, βιοτέχνες, δάσκαλοι, ιερείς αλλά και αστυνομικοί, συγκρότησαν μια κοινωνική συμμαχία που χαρακτήρισε την πολυσυλλεκτικότητα του εαμικού εγχειρήματος.

Το κέρδος για το ΕΑΜ από τη λειτουργία των Λαϊκών Επιτροπών δεν περιοριζόταν μόνο στην αριθμητική ανάπτυξη των τοπικών οργανώσεων του. Αυτό που στην εαμική αντιστασιακή ορολογία ονομάστηκε προώθηση του αντιστασιακού αγώνα με νόμιμα μέσα, βασιζόταν στο γεγονός ότι η συμμετοχή των κατοίκων στις νόμιμες αυτές συλλογικότητες, τους εισήγαγε σε διαδικασίες συλλογικής δράσης που ταυτίζονταν, σε μεγάλο βαθμό, με τις παράνομες των εαμικών οργανώσεων. Η ταύτιση όμως αυτή δεν περιορίστηκε στις πρακτικές της διαστάσεις. Ο συλλογικός αγώνας για την επιβίωση δεν εξαντλούνταν στην εξεύρεση τροφής ή στην εξασφάλιση ρουχισμού για τα ορφανά παιδιά της συνοικίας. Γεννούσε αντιλήψεις και συλλογικές συμπεριφορές οι οποίες, στο δεδομένο πλαίσιο που έθεταν οι κατοχικές συνθήκες και ο αντιστασιακός αγώνας, πολιτικοποιούσαν τη δράση αυτή. Με άλλα λόγια, η δράση των Λαϊκών Επιτροπών παρήγαγε νοήματα που συνέβαλαν στην ιδεολογική σύγκλιση των μελών τους με τα βασικά πολιτικά προτάγματα του εαμικού λόγου.

Η προνοιακή πολιτική του ΕΑΜ ως στοιχείο της πολιτικής αντιπαράθεσης με τη δωσίλογη κυβέρνηση

Τον Σεπτέμβριο του 1943 σημειώθηκε μια εξέλιξη που καθόρισε σε μεγάλο βαθμό την ανάπτυξη του εαμικού αντιστασιακού κινήματος στην Αθήνα. Η συνθηκολόγηση της Ιταλίας και η αποχώρηση του ιταλικού στρατού κατοχής, είχε ως αποτέλεσμα τον εξοπλισμό του

ΕΛΑΣ της Αθήνας, την κατάργηση των σημείων ελέγχου που είχαν οι κατακτητές σε πολλές συνοικίες και την ενίσχυση του αντιστασιακού πνεύματος, λόγω της ορατής πλέον κατάρρευσης των δυνάμεων του Άξονα. Είχε προηγηθεί, λίγους μήνες πριν, η μεγαλύτερη πολιτική νίκη του ΕΑΜ, όταν μέσα από μαζικότερες, διαρκείς και αιματηρές κινητοποιήσεις υποχρέωσε τη δωσίλογη κυβέρνηση και τις αρχές κατοχής να αποσύρουν το μέτρο της πολιτικής επιστράτευσης, που απειλούσε δεκάδες χιλιάδες άνδρες με αποστολή στα γερμανικά εργοστάσια προς καταναγκαστική εργασία.

Ο εξοπλισμός του ΕΛΑΣ επέτρεπε την υιοθέτηση μιας νέας πολιτικής γύρω από το επισιτιστικό. Οι μεγαλομαυραγορίτες, που λόγω των διασυνδέσεών τους με την ελληνική δωσίλογη κυβέρνηση και τις αρχές κατοχής, αποσπούσαν μεγάλες ποσότητες τροφίμων από τα κρατικά συσσίτια, ακόμη και από τα πλοία του Ερυθρού Σταυρού και τις διέθεταν στη μαύρη αγορά, τέθηκαν στο επίκεντρο της παραδειγματικής δράσης που θα ασκούσε πλέον το ΕΑΜ. Μέσω του παράνομου Τύπου και των προκηρύξεων, το ΕΑΜ ανέδειξε τον πολιτικό και πατριωτικό χαρακτήρα της αντιπαράθεσής του με αυτούς, προβάλλοντας τον αντεθνικό χαρακτήρα της δράσης τους. Οι μαυραγορίτες ήταν εχθροί του έθνους γιατί συνεργάζονταν ανοικτά με τον κατακτητή, αλλά παράλληλα ήταν και ταξικοί εχθροί γιατί εκμεταλλεύονταν τις έκτακτες συνθήκες της Κατοχής για να πλουτίσουν σε βάρος του δοκιμαζόμενου λαού.

Τον Οκτώβριο του 1943, με εντολή του Α΄ Σώματος Στρατού του ΕΛΑΣ της Αθήνα, ξεκίνησε μια συντονισμένη επιχείρηση εντοπισμού και ανοίγματος όλων των αποθηκών της πόλης, στις οποίες οι μαυραγορίτες έκρυβαν προϊόντα για να προκαλέσουν τεχνητή άνοδο των τιμών. Σε μια «ανήθικη» εποχή, το ΕΑΜ παρουσιαζόταν ως η μόνη δύναμη που μπορούσε να αντισταθεί στον κατακτητή, αλλά και στην ηθική κατάπτωση της ελληνικής κοινωνίας. Προϊδεάζοντας για την τακτική που θα ακολουθούσε, προειδοποιούσε τους μαυραγορίτες, με προκήρυξή του το φθινόπωρο του 1943, να σταματήσουν την κερδοσκοπία τους πάνω στο ζωτικής σημασίας για την επιβίωση των κατοίκων διατροφικό απόθεμα, αντιδιαστέλλοντας την «ανήθικη» δράση τους με τον αντιστασιακό αγώνα. Η προκήρυξη είχε τον τίτλο «Προς τους μαυραγορίτες εμπόρους και χρηματιστάς», στις 18 Σεπτεμβρίου 1943 και ανέφερε μεταξύ άλλων:

«Από καιρό παρακολουθούμε τα εγκλήματά σας αυτά. Μα ελπίζαμε πως ο ηρωικός αγώνας που διεξάγει ολόκληρος ο Ελληνικός Λαός [...] για την Λευτεριά της Πατρίδας [...] θα σας συγκινούσε. Αντίθετα όχι μόνον μείνατε ασυγκίνητοι αλλά κάτω από την αδηφάγο μανία του κέρδους, αδικαιολόγητα τις τελευταίες μέρες ανυψώσατε τις τιμές των ειδών σε δυσθεώρητα ύψη και εξαφανίσατε από την αγορά είδη στοιχειωδώς απαραίτητα για την διατροφή του λαού μας [...] Σας προειδοποιούμε γιαυτό και σας καλούμε: Ν' ανοίξετε τις αποθήκες σας και να θέσετε στη διάθεση του Λαού τα είδη διατροφής που κρύβετε. Να καθορίσετε τιμές τέτοιες [...] που να είναι προσιτές στο Λαό μας που υποφέρει.»⁹

Η προκήρυξη αυτή περιείχε μια σαφή προειδοποίηση: σε περίπτωση μη συμμόρφωσης το ΕΑΜ είχε τη δυνατότητα να επιβάλει την τάξη προς το συμφέρον του κοινωνικού συνόλου. Από τη στιγμή που οι επίσημες αρχές αδυνατούσαν να ελέγξουν ή και υπέθαλπαν τη δράση των μαυραγοριτών, το ΕΑΜ ήταν αποφασισμένο να τις υποκαταστήσει, εδραιώνοντας τη νέα εξουσία που πρέσβευε το εαμικό αντιστασιακό κίνημα. Το φθινόπωρο του 1943 ο ΕΛΑΣ «άνοιξε» δεκάδες παράνομες αποθήκες και μοίρασε με υποδειγματική τάξη τα τρόφιμα στο λαό καταβάλλοντας μάλιστα το νόμιμο αντίτιμο, για να μη δοθεί το δικαίωμα στους πολιτικούς του αντιπάλους να στιγματίσουν τις ενέργειες αυτές ως πλιάτσικο. Το άνοιγμα των αποθηκών και οι διανομές τροφίμων και άλλων αγαθών, εκτόξευσε το κύρος του ΕΑΜ

στην κοινωνία. Η δράση αυτή εμφάνισε δύο πρόσθετα προβλήματα για την κυβέρνηση του Ιωάννη Ράλλη: την ανεξέλεγκτη δράση του ΕΛΑΣ στις συνοικίες και τα πλήγματα που δέχονταν οι «μεγάλοι» της μαύρης αγοράς, οι οποίοι αποτελούσαν ένα από τα ελάχιστα στηρίγματα της δωσίλογης κυβέρνησης.

Τον τελευταίο χρόνο της Κατοχής, οι μηχανισμοί της προνοιακής δράσης του ΕΑΜ προσαρμόστηκαν στις ανάγκες της ένοπλης πλέον αντιστασιακής δράσης. Η κυβέρνηση Ράλλη, αδυνατώντας να αντιμετωπίσει το ΕΑΜ σε πολιτικό επίπεδο, επιχείρησε να ανακόψει τη διαρκώς διευρυνόμενη επιρροή του προσφεύγοντας στη χρήση της βίας. Η αιματηρή καταστολή των διαδηλώσεων κατά της πολιτικής επιστράτευσης τον Μάρτιο του 1943, όπου για πρώτη φορά άνδρες των ελληνικών Σωμάτων Ασφαλείας πυροβόλησαν εναντίον διαδηλωτών, και κυρίως της μαζικότερης κινητοποίησης που πραγματοποιήθηκε στην κατεχόμενη Ελλάδα, αυτής της 22ας Ιουλίου 1943 ενάντια στην επέκταση της ζώνης κατοχής του βουλγαρικού στρατού στην Κεντρική Μακεδονία, οδήγησαν στην αλλαγή του σχεδίου δράσης της εαμικής αντίστασης. Μεταφέροντας την αντιστασιακή δράση από τους μαζικούς χώρους και το κέντρο της Αθήνας, στις συνοικίες της, οι εαμικές οργανώσεις ενσωμάτωσαν σε αυτή τους κατοίκους των συνοικιών. Το έργο της Ε.Α., της ΕΠΟΝ, αλλά κυρίως των ανθρώπων που δεν είχαν οργανωτική σχέση με το ΕΑΜ, έλαβε το χαρακτήρα της υποστήριξης ενός μικρού στρατού που δρούσε σε κάθε συνοικία. Την περίοδο αυτή, η Τασία Χρυσάφη – Ακερμανίδου, ήταν Γραμματέας της Εθνικής Αλληλεγγύης Υμηττού. Η δράση της δεν αφορούσε πλέον μόνο την εξεύρεση, μεταφορά και διανομή τροφίμων και ειδών πρώτης ανάγκης:

«Με βάλανε Γραμματέα εκεί, μου δώσανε δικό μου γραφείο, δικό μου κτίριο να οργανώσω. Και τι έκανα εκεί. Εκεί εγώ μάζευα από διάφορους όσπρια. Είχα ένα καζάνι [...] και έκανα συσσίτιο για τις οικογένειες των εξόριστων. [...] Μια μέρα όμως με καλέσανε, είχαμε έναν γιατρό στην οδό Νίκης στην Αθήνα που ήταν δικός μας γιατρός και με προμήθευε πάρα πολλά όσπρια [...] Πήρα μια που είχαμε εκεί την λέγαμε καπετάνισσα Μαρία, αυτή ήταν του ΕΛΑΣ. [...] Αυτή κατάλαβε γιατί είχαν συνεννοηθεί ενώ εγώ δεν ήξερα [...] Μας δίνει τρεις τσάντες ασήκωτες. Απάνω σακουλάκια φάβα, φασόλια, ρεβίθια, φακές διάφορα [...] Ανεβάζω τις τσάντες απάνω, λέω ας βγάλω τα σακουλάκια. Βγάζω την πρώτη σειρά και κάτω ήταν όλο όλμοι.»¹⁰

Ουσιαστικά τον αιματηρό τελευταίο χρόνο της Κατοχής, οι τοπικές κοινωνίες «ανταπέδωσαν» στο ΕΑΜ όσα αυτό τους πρόσφερε τα πρώτα δύο χρόνια της. Αν η πολιτική δράση των οργανώσεων του είχε ως αποτέλεσμα την «εαμοποίηση» ολόκληρων συνοικιών, η προνοιακή τους δράση οδήγησε σε αυτό που ονομάζω «κοινωνικοποίηση» του ΕΑΜ. Από τον χειμώνα του 1943 και μετά, οι εαμικές οργανώσεις δεν δρούσαν απλά στις συνοικίες, αλλά είχαν μετατραπεί σε κομμάτι τους, απόλυτα συνδεδεμένο με τον τρόπο οργάνωσης της κατοχικής καθημερινότητας, μέσα από τον αγώνα για την επιβίωση και την Αντίσταση. Η πλήρης ακύρωση των συνωμοτικών κανόνων, καθώς στις συνοικίες όλοι γνώριζαν τα μέλη των εαμικών οργανώσεων, η απόλυτη ελευθερία κινήσεων, η χρησιμοποίηση των νοικοκυριών για τις ανάγκες του αντιστασιακού αγώνα, είναι μερικά από τα στοιχεία που πιστοποιούν την «κοινωνικοποίηση» του ΕΑΜ. Είναι αυτή η αίσθηση που αποτυπώνεται στα λόγια του λοχαγού του ΕΛΑΣ Καισαριανής Θεόδωρου Κουλίτσου – Νικολαΐδη, ο οποίος μου μίλησε για τους αφανείς ήρωες της Κατοχής, εστιάζοντας στις ανοργάνωτες γυναίκες της συνοικίας:

«Η Φιλιώ η Τζανετή ήτανε μια φιλήσυχη νοικοκυρούλα και πηγαίναμε και αφήναμε μετά τη συμπλοκή, μετά τη μάχη τα όπλα στη Φιλιώ και έκανε το σταυρό της κι έλεγε “ο θεός να

σας έχει γερά, προσέχετε βρε παιδιά” και φύλαγε τα όπλα όμως. Και αυτή ήταν ούτε οργανωμένη, ούτε τίποτα, αλλά φύλαγε τα όπλα [...] Έφτιαχνε η Μαυροφρύδενα το πιάτο του ελασίτη, πήγαινε και ζητιάνευε. Από πού; Από τη δυστυχία! Και είχε μια χύτρα μεγάλη [...] Πηγαίναμε μετά από κάθε μάχη, τα παιδιά της νηστικά και μας έδινε εμάς φαί. “ελάτε βρε διαόλοι θα φάτε τα κεφάλια σας. Πού πάτε βρε διαόλοι να τα βάλετε μ’ αυτούς. Έλα φάε τώρα”. Και δεν έδινε στα παιδιά της κι έδινε σ’ εμάς. Τι να πω εγώ που κρατούσα ένα ντουφέκι και πολεμούσα. Αυτή ήταν η ηρωίδα. Που άφηνε τα παιδιά της νηστικά για να μας δώσει εμάς.»¹¹

Με άλλα λόγια, οι προνοιακοί μηχανισμοί που ανέπτυξε το ΕΑΜ στην κατοχική Αθήνα, υπήρξαν οι αμεσότερες δίοδοι επικοινωνίας του με την κοινωνία. Μέσα από το έργο τους το ΕΑΜ κατάφερε να ενσωματώσει στην αντιστασιακή δράση τα κοινωνικά δίκτυα που ενεργοποιούνταν σε κάθε γειτονιά, δίνοντάς τους αντιστασιακό προσανατολισμό. Ιδιαίτερα στις προσφυγικές συνοικίες της πόλης, τα εκτεταμένα συγγενικά, επαγγελματικά και φιλικά δίκτυα, που είχαν ήδη αποκτήσει μια εμπειρία στη συλλογική διαχείριση των δυσκολιών της καθημερινότητας κατά την περίοδο της προσφυγικής εγκατάστασης, αποτέλεσαν το μέσο για την επέκταση των εαμικών οργανώσεων. Σε κάθε γειτονιά, η ένταξη ενός μέλους των δικτύων αυτών στην τοπική εαμική οργάνωση, συνεπάγονταν την άμεση ή έμμεση εμπλοκή ολόκληρου του προσωπικού του κύκλου στην Αντίσταση. Δεν είναι λοιπόν τυχαίο ότι το ΕΑΜ εμφανίζεται ιδιαίτερο ισχυρό σε συνοικίες όπου τα «κληροδοτήματα» του Μεσοπολέμου είχαν δημιουργήσει ένα πολιτισμικά, οικονομικά, πολιτικά και χωροταξικά συμπαγές κοινωνικό σύνολο. Όμως αυτό που πρέπει να επισημανθεί είναι ότι, το γεγονός που κατέστησε το ΕΑΜ ένα πρωτόγνωρο κοινωνικό και πολιτικό φαινόμενο δεν βασιζόταν απλά στην ευγνωμοσύνη των ανθρώπων αυτών απέναντί του λόγω των υπηρεσιών που πρόσφερε στον αγώνα τους να επιβιώσουν. Η σημασία και η βαρύτητα που είχε το προνοιακό έργο του ΕΑΜ αποκτούσε αξία μέσα από την άμεση σύνδεσή του με το πολιτικό όραμα για μια δημοκρατική μεταπολεμική Ελλάδα.

Το ΕΑΜ υπήρξε η μαζικότερη πολιτική οργάνωση στην ελληνική ιστορία και μάλιστα υπό καθεστώς παρανομίας. Για την πληρέστερη κατανόηση της σημασίας που είχε η προνοιακή του δράση, πρέπει να επισημανθεί ότι δεν ήταν η εξαθλίωση, η απίστευτη ανθρωπιστική κρίση που οδήγησε μέρος της ελληνικής κοινωνίας στην Αντίσταση, αλλά το γεγονός ότι η οργανωμένη αντίσταση αποτελούσε τη μοναδική ελπίδα για κοινωνική, ηθική και πολιτική ανασυγκρότηση. Το ΕΑΜ δεν μαζικοποιήθηκε κατά τη διάρκεια του λιμού ή τους μήνες που ακολούθησαν μετά την ύφεσή του. Οι κάτοικοι της Αθήνας εντάχθηκαν μαζικά στο ΕΑΜ το 1943, όταν πλέον αυτό, μέσα από την αντιστασιακή του δράση, είχε δημιουργήσει τις προϋποθέσεις για τη συγκρότηση ενός ευρύτατου κοινωνικού μετώπου και είχε καταστεί ο πολιτικός εκφραστής των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων που επεδίωκαν να διαδραματίσουν πρωταγωνιστικό ρόλο στις μεταπολεμικές πολιτικές εξελίξεις. Με άλλα λόγια, η μαζικοποίηση του ΕΑΜ δεν ήταν αποτέλεσμα ανάγκης, αλλά επιλογής στη βάση των προσδοκιών που δημιούργησε σ’ ένα ευρύτατο τμήμα της ελληνικής κοινωνίας για μια δημοκρατική μεταπολεμική Ελλάδα

1 Φ. Σκούρας, Α. Χατζηδήμος, Α. Καλούτσης και, Γ. Παπαδημητρίου, Η ψυχοπαθολογία της πείνας, του φόβου και του άγχους. Νευρώσεις και ψυχονευρώσεις, σειρά Τρίαψις Λόγος 3, Αθήνα, Οδυσσεάς, 1991, σ. 264. Πρώτη έκδοση το 1947.

2 Η Εθνική Αλληλεγγύη ιδρύθηκε στις 21 Μαΐου 1941 με πρωτοβουλία ομάδας εξόριστων

που δραπέτευσε από τη Φολέγανδρο χωρίς σχετική επίσημη απόφαση του ΚΚΕ. Στην ιδρυτική σύσκεψη που έγινε στο δασύλλιο του συγκροτήματος της Σωτηρίας, συμμετείχαν οι Βασίλης Μαρκεζίνης, Νίκος Δρέσιος, Σταύρος Αντύπας, Κλέων Παπαζωΐδης και Παντελής Καρακίτσης, αναπληρωματικό μέλος της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΕ, ο οποίος αποτέλεσε και τον πρώτο επικεφαλής της οργάνωσης, Θανάσης Χατζής, Η νικηφόρα επανάσταση που χάθηκε, Γ΄ έκδοση, τ. Α΄, Αθήνα, Δωρικός, 1983, σ. 111.

3 Γιάννης Κυριακίδης, Εθνικοαπελευθερωτικός αγώνας. Νέα Σμύρνη – Φάληρο, 1941-1945, Νέα Σμύρνη, αυτοέκδοση, 1983, σ. 53.

4 Πέτρος Ανταίος, Συμβολή στην ιστορία της ΕΠΟΝ, τ. Αι, Αθήνα, Καστανιώτης, 1977, σ. 263.

5 Γεράσιμος Λουκάτος, Αθηναϊκά του πολέμου και της Κατοχής. Ιδιωτικά βιώματα και μαρτυρίες, Αθήνα, Φιλιππότης, 1989, σ. 84. Ο Λουκάτος ήταν υπάλληλος του Ταμείου Συντάξεως και Αυτασφαλίσεως Υγειονομικών και μέλος του συνεταιρισμού του.

6 Γυναικεία Δράση, 10 Ιουνίου 1942

7 Λεύτερος Υμηττός, 24 Οκτωβρίου 1943

8 Λεύτερος Υμηττός, 4 Νοεμβρίου 1943.

9 Προκήρυξη ΕΑΜ με τίτλο Προς τους μαυραγορίτας εμπόρους και χρηματιστάς, Αθήνα 18 Σεπτεμβρίου 1943, ΓΑΚ, Αρχείο Ηρακλή Πετιμεζά, «Μικρές Συλλογές», Κ103ε.

10 Τασία Χρυσάφη – Ακερμανίδου, συνέντευξη 3-10-2006.

11 Θεόδωρος Κουλίτσος-Νικολαΐδης, συνέντευξη 12-3-2006.

Το κείμενο βασίστηκε στο βιβλίο "Η Εμπειρία της Κατοχής και της Αντίστασης στην Αθήνα", εκδόσεις Αλεξάνδρεια, 2012.